

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 310 (2016), 8 – 11

U.A. Ahatov, E. Ongdashuly

¹ Candidate of law, H.T. Professor of the Department of constitutional and administrative law of Faculty of law, history and theory of state and law, Al-Farabi Kazakh National University;
Master of Laws, Lecturer of the Department of constitutional and administrative law of Faculty of law, history and theory of state and law, Al-Farabi Kazakh National University

FEATURES AND LEGAL CONSEQUENCES OF THE NATIONAL-STATE DELIMITATION OF CENTRAL ASIA

Annotation. The article analyzes the process of territorial delimitation of the Central Asian Republics, Turkestan Soviet Socialist Republic, Khorezm and Bukhara on the national character of 1924. If we consider the fact that the current borders of the states of Central Asia, including the Republic of Kazakhstan, were established as a result of the territorial delimitation process, then the article is considered very important. In this article the authors considers features of process of division of Central Asia Soviet Republic*s and a problem of reunion of the Kazakh lands.

Keywords: control system, administrative territory, the republic, the executive committee, the law office, process of the territorial delimitation.

ӘОЖ: 340.141.(574)

У.А. Ахатов¹, Е. Ондашұлы²,

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының профессор м.а., з.ғ.к.;

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының оқытушысы, құқық магистрі

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕУДІҢ ЖҮЗЕГЕ АСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада 1924 жылы орын алған Орта Азия республикаларын Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасы, Хорезм және Бұхара Халықтық Кеңестік республикаларын ұлттық сипатына сәйкес меже-леу үдерісі талқыланады. Орта Азия мемлекеттерінің, оның ішінде Қазақстан республикасының қазіргі таң-дағы мемлекеттік шекаралары негізінен сол кездегі меже-леу үдерісінің нәтижесінде орын алғанын ескеретін болсақ, аталған мақала өте маңызды әрі өзекті екені даусыз. Авторлар мақалада Орта Азиядағы Кеңестік Республикалардың таратылуы және Қазақ жерлерінің қайта қосылу мәселесіне жан-жақты талдау жасаған.

Тірек сөздер: басқару жүйесі, әкімшілік аумақ, республика, атқару комитеті, заң шығару қызметі, меже-леу үдерісі.

Қазіргі таңда Орта Азияны мекендеген тәуелсіз мемлекеттер үшін өткен ғасырдағы орын алған, 1924 жылғы ұлттық-мемлекеттік меже-леу саясатын үлкен, маңызды әрі тарихи оқиға деп бағалауға болады. Себебі, қазіргі таңдағы Орта Азияда орналасқан, бұрынғы Кеңестік республикалардың мемлекеттік шекаралары, яғни территориясының қаңқасы сол саяси шара тұсында қалыптасқан болатын. Сондықтан да, сол кездегі жүргізілген ұлттық-мемлекеттік меже-леу шарасына тарихи шолу жасап, оған құқықтық тұрғыдан баға беру өзекті мәселе.

Бәрімізге белгілі, бұрынғы Империялық Ресейге бағынышты Түркістан өлкесінің негізінде, 1918 жылдың 30 сәуірінде кеңестік жүйеге негізделген Түркістан Автономиялық Кеңестік Соци-

листік Республикасы құрылған болатын. Бұл орта азиядағы алғашқы Кеңестік үгідегі, әрі автономиялы республика еді. Ал, осы аймақта орналасқан Бұхара және Хиуа хандықтары тек қана 1920 жылы құлатылып, оның орнына кеңестік үлгідегі Бұхара және Хорезм Халықтық Кеңестік республикалары құрылған болатын. Аталған республикалардың көп ұзамай таратылып, ұлттық сипаттағы республикаларға бөлінуінің сыры неде? Қандай себептер әсер етті? деген сұрақтар туындауы заңды.

Оның үстіне аталған тақырыпта кешенді, арнайы зерттеулер аз. Кеңестік кезеңде Б. Манелис, Х.Т. Турсунов, И. Крыльцов, С. Раджабова, В. Напомнина, отандық ғалымдардың еңбектері негізінен Қазақстан материалдарына қатысты зерттелген. Олардың қатарына С.З. Зиманов, С.С. Сартаев, М.С. Сапарғалиев, А. Нүсіпбеков, Т.А. Ағдарбеков, ал қазіргі таңда тарихшыларымыз Т. Омарбеков, Ғ. Маймақов, Б.О. Қойшыбаев, М.А. Малдыбекованың еңбектерін атап өтуге болады.

Сонымен, Орта Азиялық көп ұлтты республикаларды таратып, оның орнына ұлттық сипатына сәйкес республикалардың құрылуының себептерін талдап көрелік. Біріншіден, ұлтаралық мәселелерді тиімді шешу қажеттілігі. Аталған республикалардың барлығы да көп ұлтты сипатқа ие болатын. Бір ұлт басымдылық сипатқа ие емес еді. Мәселен, өзбек ұлтының өкілдері үш республикада қоныстанған болатын. Кеңес үкіметі ертелі-кеш ұлтаралық дау-жанжалдардың болуынан сескенді. Екіншіден, сол кездегі Түркістан республикасының басшыларының бірі, қазақ интеллигенциясының өкілі Т. Рысқұлов бастаған бір топ зиялылары «Түрік республикасын» құру қажеттігі идеясын көтеруі. Бұл өз кезегінде Кеңестер басшылығын әбігерге салып қойды. Үшіншіден, экономикалық мәселелерді шешу мақсаты. Әр ұлттық республиканың өз экономикалық басымдықтары болу қажеттігімен түсіндіріледі. Төртіншіден, қазақ зиялыларының Түркістан АССР-нің құрамындағы қазақ жерлерін Қазақ АССР-на қосу бағытындағы тынбас еңбектерінің нәтижесін де атап өту қажет. Бесіншіден, Кеңестік басқару жүйесін тиімді жүзеге асыру мақсатында «бөліп алда, билей бер» қағидасы бойынша әр ұлтты жеке басқару Орталық үшін өте тиімді болды және т.б. себептерді атап өтуге болады.

Бұл тұста, аталған үш республиканың ұлттық құрамы мен олардың орналасуын анықтау маңызды болып табылады. Өзбек ғалымы Х.Т. Турсунов сол кездегі статистикалық есептерге сүйене отырып келесідей мәліметтерді келтіреді: «Из общего числа узбеков, населяющих Среднюю Азию, 66,5 % жило в Туркестанской республике, 22,2 % - в Бухарской и 11,3 % - в Хорезмской республике. Узбеки к общему числу населения Туркестанской республики составляли 41,4 %, Бухарской республики 50,1 % и Хорезмской республики 61,1 %. Из всех туркмен, населяющих Среднюю Азию, 43,2 % жило в Туркестане, 27,0 % - в Бухаре и 29,8 % - в Хорезме; 47,7 % среднеазиатских таджиков жило в Туркестане и 52,3 % - в Бухаре и т.д.

Узбеки населяли в Туркестанской АССР Ферганскую и Самаркандскую области, Ташкентский и Мырзачульский уезды Сыр-Дарьинской области. Отдельные группы узбеков проживали в некоторых районах Чимкентского и Туркестанского уездов той же области; в Бухарской области они жили в Байсунском, Гузарском, Каршинском, Керменинском, Нур-Атинском, Шахрисябском, Ширабадском и Сары-Ассийском вилайетах (областях), в Хорезмской республике – в Ново-Ургенчской и в районах города Хивы.

Туркмены сплоченной массой проживали в Туркменской области Туркестанской АССР, на юге Бухарской республики (Чарджуйская область) и в южной и юго-западной частях (в Туркменской и Ташаузской областях) Хорезмской республики.

Основная масса таджиков была сосредоточена в восточной части Бухарской республики (нынешняя территория Таджикской ССР). Большинство населения составляли они в Ходжентском уезде Самаркандской области. Таджики жили в некоторых районах Самаркандского уезда той же области, а также в ряде районов Ферганской области Туркестанской АССР (Памир, Канибадам, Исфара и др.) и центральной Бухары.

Киргизы занимали в туркестанской АССР территорию Каракольского (Прежевальского), Пшпекского, Нарынского уездов Семиреченской области, части Аулие-Атинского уезда Сыр-Дарьинской области и некоторые районы Ферганской области (Ошский уезд, Джалал-Абадская волость Андижанского уезда и др.).

Каракалпаки проживали компактной массой в Аму-Дарьинской области Туркестанской республики северо-восточных районах (Казахско-Каракалпакской области) Хорезмской республики. Отдельные группы каракалпаков были расселены также в некоторых районах Ферганской области.

Значительное количество казахов занимало северную, северо-западную и северо-восточную части Туркестанской АССР: Алма-Атинский; Джаркентский, Лепсинский, Талды-Курганский уезды Семиреченской области и Ак-Мечетский, Аулие-Атинский, Казалинский, Туркестанский и

Чимкентский уезды Сыр-Дарьинской области, казахи проживали также в некоторых районах Ташкентского и Мырзачульского уездов» [1, 9-11 бб.].

Көріп отырғанымыздай, Орта Азиялық кеңестік республикалар шын мәнінде көп ұлтты және аралас қоныстанғанын байқауға болады. Бұл әрине, Патшалық Ресей Империясының жаулап алу саясатының нәтижесі. Сондықтан да, Кеңестік Ресей Орта Азия республикаларын тездетіп, белгілі бір жүйеге келтіруге талпынды. Бұл, өз кезегінде жері бытыраңқыға айналған Қазақстан үшін өте тиімді, әрі қажетті саяси шара болды.

Бұл тарихи, әрі саяси шараны өткізу мақсатында арнайы топтар мен жұмыс комиссиялары құрылды. «Орта Азия мен Қазақстандағы ұлттық-мемлекеттік межелеу Мәскеудегі орталықтың, соның ішінде РК(б)П Орталық Комитетінің тікелей басшылығымен, жоспарымен және жіті қадағалауымен жүргізілді. 1924 жылғы 21 қаңтарда РК(б)П ОК-нің Ұйымдастыру бюросы (Оргбюро) РК(б)П ОК-нің хатшысы әрі РК(б)П ОК-нің Орта Азия бюросының төрағасы Я.Э. Рудзитаққа Ташкентте ТүрАССР-ның, Бұқар және Хорезм КСР-ларының жауапты қызметкерлерімен Орта Азияны болашақта ұлттық принцике қарай мемлекеттік межелеудің мүмкіндігі және мақсаттылығы туралы кеңес өткізу туралы тапсырма берілді. Осы тапсырмаға орай Орта азия мен Қазақстандағы ұлттық-мемлекеттік межелеу жұмысын РК(б)П ОК-нің өкілетті органы Орта Азия бюросы басқарып, соңына дейін жүргізді [2, 54 б.].

Межелеу нәтижесінде әр бір ұлттың көксеген мақсаты – әрине өз тарихи жерлерінен айырылмау және мүмкіндігі болса, егер Орталық Мәскеу рұқсат берсе ала беру қағидасы орнықты. Бұл бағытта Орта Азия бюросы жанында арнайы Аумақтық комиссия құрылды. Ол органның басты мақсаты республикаларды ұлттық орналасу сипаты бойынша бөлуге дайындау болды. Аумақтық комиссия өз жұмысын жүргізу барысында көптеген пікірталастар мен қайшылықтарға кездесті. «Ұлттардың дербес отау тігуіне байланысты пікір сайыстары РК(б)П ОК Орта Азия бюросы құрған ортаазиялық республикалардың аумақтарын белгілеп-межелеу жөніндегі Территориялық комиссия мен оның ұлттық дайындық комиссияларында мейлінше өрбіді. Бес айға созылған талқылау, жобалау, дауласу, пікірлесіп-ақылдасулардың шарықтау шегін 1924 ж. 17 тамызда болған Территориялық комиссияның пленумы көрсетті. Осы пленумның стенографиялық есебі «жалын-даған пікірталастарды, жанадан құрылып жатқан ұлттық кеңестік социалистік республикалар мүдделерін танытқан қызметкерлердің территориялық талаптарын барынша өткірлігімен біздің заманымызға жеткізіп отыр» [3, 31 б.].

Сөзсіз, әрбір ұлт көрпелі өзіннің жағына тартуды ойлады. Себебі, осындай сәтте өз еншілерін түгендемесе болашақта ондай мүмкіншілік бола ма, болмай ма, олар әрине білмеді. Көптеген таластар тартыстардан, көптеген жиналыстар мен Орталық Мәскеудің бақылауымен Орта Азиялық үш республика өкілдері келесідей ортақ пікірге келеді: «1924 жылы қыркүйекте болып өткен Бұқара халық республикасы Кеңесінің V құрылтайында Түркістан мен Хорезм Республикаларындағы өзбектерді біріктіріп, Өзбек Кеңес Социалистік Республикасы мен Тәжік автономиялы ауданын құру жайлы шешім қабылдады. Бұқара Республикасындағы Түркімен халқы Түркімен Кеңес Республикасына біріктірілді. 29 қыркүйекте V Хорезм құрылтайында жоғарыда атап өткен Бұқара Республикасының құрылтайында қабылданған шешімдері қолдап, ұлттық белгісі бойынша Хорезм Республикасын бөлуге көшті. Сонымен қатар, Түркістан Республикасын да межелеуге кірісті. Бұл мәселе 1924 жылы 15–16 қыркүйекте болып өткен Түркістанның III Төтенше сессиясында талқыланды... Осы сессияның соңында мынадай қаулы қабылданды:

1. Өзбек халқының жұмысшылары мен диқандарының қалауына сәйкес өзбек халқына Түркістан Автономиялық Кеңес Социалистік Республика (ТАКСР) құрамынан шығып, тәуелсіз Өзбек Кеңес Социалистік Республика құрылуына құқық берілсін;

2. Түркімен халқының жұмысшылары мен диқандарының қалауына сәйкес түркімен халқына ТАКСР құрамынан шығып, тәуелсіз Түркімен Кеңес Социалистік Республика құрылуына құқық берілсін;

3. Қырғыз (Қазақ) халқының жұмысшылары мен диқандарының қалауына сәйкес Қырғыз (Қазақ) халқына ТАКСР құрамынан шығып, ТАКСР қазақ аудандарының Қырғыз (Қазақ) Кеңес Социалистік Республикасына бірігуіне құқық берілсін;

4. Қара-қырғыз халқының жұмысшылары мен диқандарының қалауына сәйкес қара-қырғыз халқына ТАКСР құрамынан шығып Қара-қырғыз Автономиялы облысын құруға құқық берілсін;

5. Тәжік халқының жұмысшы және диқандарының қалауына сәйкес тәжік халқына ТАКСР құрамынан шығып, Тәжік автономиялы облысын құруға құқық берілсін делінген. Сонымен қатар Өзбек Республикасының, Түркімен Республикасының, Қара-қырғыз Автономиялы Облысының,

Тәжік Автономиялы Облысының және Қазақ облысының съездері шақырылсын деп ұсыныс жасалды» [4, 65-66 бб.].

Бұдан былайғы уақытта жаңадан құрылған республикалар өздерінің басқару жүйесі мен құқықтық болмысын рәсімдеуге кірісіп кетті. Әрине ол Орталық Мәскеудің қатаң бақылауымен жүзеге асырылып отырды. Бұл аса жауапты саяси науқанда қазақ елінің ұтқаны да ұтылғаны да аз болған жоқ. Ұтқаны сол, байрығы қазақ елі мен жері қайтадан біртұтастыққа бірікті, ал ұтылғаны осы саяси науқанда ежелден келе жатқан қазақтың көптеген жерлері жаңадан пайда болған республикалар құрамына еніп кетті.

«1924 ж. қазанында Қазақстан территориясы мен Орта Азияның территориясының межеленуі өткізілді. Тарихи қалыптасқан қазақтар мекендеген аумақтары енді КАССР құрамына кірді. Бұрынғы Түркістан, Хорезм, Хиуа республикалардың 40 % территориясы 1,5 млн. адамдарымен КАССР аумағына кірді. Қазақстан территориясы 2,8 млн. км. дейін кеңейді. Республиканың мөлшері РСФСР-дан кейін екінші орын алды. Қазақстан шекарасы 2200 км. дейін өсті. Оңтүстік тұрғындардың саны 4,8 млн-нан 6,5 млн-ға дейін көбейді. Қазақтардың саны – 59,9 %» [5, 1-2 бб.].

Сонымен қорыта келгенде, 1924 жылғы орын алған Орта Азия республикаларын ұлттық сипаты бойынша межелеу Орталық Мәскеудің қатал бақылауымен жүзеге асқан аса жауапты саяси шара болды. Оның негізінде қабылданған шешім жергілікті ұлт өкілдеріне тиімді болды. Ал қазақ елі үшін талан-таражға түскен тарихи жерлеріміз бір шаңырақтың астына бірігуіне қол жеткізді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Турсунов Х.Т. О национально-государственном размеживании Средней Азии // Материалы объединенной научной сессии по истории народов Средней Азии и Казахстана в эпоху социализма. – Ташкент: Изд. АН УзбССР. – 1957. – С. 3-21.

[2] Маймақов Ф. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы (Қазақстанның аумақтық тұтастығының қалыптасуы және Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу). Монография. – Алматы: «М.Х. Дулати қоғамдық қоры», 2005. – 208 бет.

[3] Қойшыбаев Б.О. Орталық Азия Кеңес республикаларының ұлттық-территориялық жіктелуі және Қазақ саяси басшылығының ұлттық мемлекеттік түрін орнықтыру жолындағы ізденістері мен қызметі (1924-1926 жж.). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2002. – 182 бет.

[4] Малдыбекова М.А. Түркістан Республикасының межеленуі және Қазақ АКСР-нің территориялық тұтастық мәселесі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2002. – 146 б.

[5] Қазақстан тоталитарлық жүйенің қалыптасу кезеңінде. <http://www.testent.ru>. – 2 бет.

REFERENCES

[1] Tursynov X.T. O natsional'no-gosudarstvennom razmejivanii Sredney Azii // Materialy ob'edinennoy nauchnoy sessii po istorii narodov Sredney Azii i Kazakhstana v epohu sotciolizma. Tashkent: Izd. AN UzSSSR. 1957. С. 3-21.

[2] Maymakov G. Kazakh jeri tutastygynyn kalyntasuy (Kazakhstannyn aumaktyk tutastygynyn kalyptasuy jane Orta Aziyadagy ul'tyk-memlekettik mejeleu). Monografiya. Almaty: "M.X. Dulati kogamdyk kory", 2005. 208 bet.

[3] Koishybaev B.O. Ortalyk Aziya Kenes respublikalarynyn ul'tyk-territoriyalyk jiktelui jane Kazakh sayasi basshylygynyn ul'tyk memlekettik turin ornyktyru jolyndagy izdenisteri men kyzmeti (1924-1926 jj.). Tarih gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertatsia. Almaty, 2002. 182 bet.

[4] Maldybekova M.A. Turkistan Respublikasynyn mejelenui jane Kazakh AKSR-nin territoriyluk tutastyk maselesi. Tarih gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan dissertatsia. Almaty, 2002. 146 bet.

[5] Kazakhstan totalitarlyk juyesinin kalyptasu kezeninde // <http://www.testent.ru>. 2 bet.

У.А. Ахатов, Е. Ондашұлы

к.ю.н., и.о. профессора кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби;

Магистр права, преподаватель кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби

ОСОБЕННОСТИ И ПРАВОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация. В статье проанализирован процесс размежевания территорий республик Средней Азии, Туркестанской Советской Социалистической Республики, Хорезма и Бухары по национальному характеру 1924 года. Если учитывать тот факт, что нынешние границы государств Средней Азии, среди них Республики Казахстан, установились в результате вышесказанного процесса размежевания, то статья считается очень важной. В данной статье авторы рассматривают особенности процесса размежевания Средне Азиатских Советских Республик и проблемы воссоединения казахских земель.

Ключевые слова: система управления, административная территория, республика, исполнительный комитет, служба законодательства, процесс размежевания.